

UDC: 338.658

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İXTİSASLAŞMANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Ş. H. İBRAHİMOVA
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

İqtisadiyyatın daxili inkişaf tələbləri və onun dünya iqtisadiyyatına daxil olması ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatının istehsal potensialından tam istifadə etmək və dayanıqlı, səmərəli, rəqabətqabiliyyətli istehsal üçün şərait yaratmaq qarşısında kəskin vəzifə kimi durur. Təsərrüfat sisteminin çoxukladlı bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal münasibətlərinin sonrakı inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasının təkmilləşdirilməsi və inkişafı olmadan mümkün deyildir. Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanın nəzəri və metodoloji əsaslarını araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, heyvandarlıq, ixtisaslaşma, səmərəlilik, cəmlənmə, yerləşmə, istehsal.

Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatının daha sürətli inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli yolların axtarılması bu sahənin intensivləşməsinin əsasında dayanan ixtisaslaşmanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydın göstərir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatçısı və uyğun emaledici sahələrin xammal mənbəyi olan kənd təsərrüfatının inkişafı iqtisadi münasibətlərin dəyişilməsini, elmi texniki tərəqqinin sürətlənməsini, müxtəlif tip təsərrüfat formalarının inkişafını tələb edir. Kənd təsərrüfatında istehsalın həcmnin və gəlirlərin artırılmasının ən mühüm vasitələrindən biri istehsalın düzgün yerləşməsi və ixtisaslaşmasıdır. Məqalədə ixtisaslaşmanın elmi nəzəri əsaslarına qısa nəzər salmaqla bu sahənin ölkəmiz üçün hazırda nə qədər əhəmiyyətli olduğunu diqqətə çatdırmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

İxtisaslaşmanın və ya iqtisadi ədəbiyyatlarda deyiləni kimi ictimai əmək bölgüsünün nəzəri əsasları hələ qədimdən filosoflar Sokrat, Platon, Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur. Klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələri olan A.Smit, D.Rikardo, J.Sey qədim filosofların ictimai əmək bölgüsünün aparıcı rolu haqqında fikirlərini inkişaf etdirərək ixtisaslaşmanı əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin, milli sərvətlərin artmasının mühüm şərti hesab etmişlər. A.Smit tərəfindən ilk dəfə olaraq əmək bölgüsü haqqında sistemli təlim təqdim edilmişdir. O əmək bölgüsü əsasında bir işçinin əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasının üç əsas səbəbini göstərirdi: Birincisi hər bir işçinin cəldliyi artır; İkincisi bir əmək növündən digərinə keçilmədiyindən vaxt itkisinin qarşısı alınır; Üçüncüsü bir işçiye bir neçə işçinin işini görməyə imkan verən, əməyi yüngülləşdirən və azaldan çoxlu sayda maşınların ixtirası artır (8, s.4-5).

K.Marks hesab edirdi ki, milli istehsal qüvvələrinin inkişafı əmək bölgüsünün hansı dərəcədə inkişaf etməsində özünü göstərir (4, s.366). O göstərirdi ki, əmək bölgüsü iqtisadi sahə ilə yanaşı, cəmiyyətin bütün başqa sahələrini də əhatə edir və hər yerdə dar professionallıq və ixtisaslaşmanın əsasını qoyur (5, s.401-402).

Neoklasik istiqamətin alimləri olan A.Marşall, D.Robinson, A.Piti ixtisaslaşmaya mühüm əhəmiyyət verərək rəqabətin ixtisaslaşmaya apardığını, gəlirin isə ixtisaslaşmanın keyfiyyət əlaməti kimi yarandığını göstərirdilər. A.Marşall dar ixtisaslaşmış texnikaya olan xərclərin yüksək ödənilməsində ixtisaslaşmanın mühüm rolunu göstərirdi (6, s. 887).

Əmək bölgüsünün müxtəlif aspektləri müasir xarici alimlər tərəfindən də öyrənilir. U.Lin ictimai əmək bölgüsünün əmək məhsuldarlığının effektivliyini stimullaşdırmasını göstərir (3, s.404).

Sovet alimləri müxtəlif vaxtlarda əmək bölgüsünə müxtəlif nəzər nöqtəsindən baxsalar da onlar bu prosesə yalnız sosial-iqtisadi münasibətlər kimi baxmışlar. Hazırda əmək bölgüsü prosesinə təşkilati iqtisadi münasibət kimi baxılır.

Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma onun səmərəli təşkili formalarından olmaqla bir biri ilə əlaqəli olan müxtəlif istehsal sahələrinin müəyyən ərazidə və ya müəssisədə cəmlənməsində özünü göstərir. İxtisaslaşmanın məqsədi istehsal resurslarından daha səmərəli istifadə hesabına istehsalın maya dəyərinin aşağı salınması və məhsul istehsalının artırılmasıdır.

Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanın iqtisadi üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ucuz məhsul istehsalının dövrü və kütləvi olaraq təşkilinə, daima istehsal texnologiyalarını təkmilləşdirməyə imkan verir;
- Maddi və maliyyə resurslarının rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalında cəmləməyə, onlardan səmərəli istifadəyə şərait yaradır;
- Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır;
- Kənd yerlərindəki əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, onların professionallıq səviyyəsinin yüksəlməsinə və tərkibin dəyişməsinə geniş imkanlar açır;
- İxtisaslaşma təkcə məhsul istehsalının artmasına deyil, həm də onun keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır və s.

Elmi ədəbiyyatlarda kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanın çox forması göstərilərsə də (7, s.16), əsasən onu

dörd formada ifadə edirlər. Onlar təsərrüfatdaxili, ümumtəsərrüfat, ərazi və təsərrüfatlararası ixtisaslaşmadır. Təsərrüfatdaxili ixtisaslaşma zamanı bir təsərrüfat daxilində bölmə, fermalar arasında bir və ya bir neçə məhsul istehsalı üzrə əmək bölgüsü olur. Ümumtəsərrüfat üzrə ixtisaslaşma təsərrüfatın əsasən hansı məhsulunun istehsalında ixtisaslaşmasını göstərir. Təbii və iqtisadi amillərin təsiri altında istehsalın coğrafi cəhətdən yerləşməsi ərazi üzrə ixtisaslaşma adlanır. Son məhsul istehsalında bir biri ilə bağlı olan təsərrüfatların arasında formalaşan əmək bölgüsü təsərrüfatlararası ixtisaslaşma adlanır.

İxtisaslaşma bütün istehsal sahələrində olsa da onun kənd təsərrüfatında inkişaf yolları və formaları sənayedən fərqlənir. Belə ki, sənayedə dar ixtisaslaşma mümkün olduğu halda belə hal kənd təsərrüfatında heç də həmişə səmərəli olmur. Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma torpağın səmərəli istifadəsi, bitkiçilik və heyvandarlığın bioloji xüsusiyyətlərindən aslı olaraq inkişaf edir. Yem istehsalı ilə heyvandarlıq bitkiçilikdən asılı olduğu kimi heyvandarlığın da əlavə məhsulları bitkiçilikdə istifadə olunur. Həmçinin torpağın məhsuldarlığını saxlamaq üçün, onun gücdən düşməsinin qarşısını almaq, müəyyən ziyanvericilərin inkişafına mane olmaq üçün təsərrüfatlar yalnız hansısa bir bitkiçilik sahəsi üzrə ixtisaslaşa bilməzlər. Bitki sahələrinin növbəli əkinini torpaqdakı bütün bioloji prosesləri tənzimləyir, onun məhsuldarlığını artırır və fitosanitar vəziyyətini yaxşılaşdırır. Həmçinin bir məhsul üzrə dar ixtisaslaşma işlərin məhdud vaxt kəsiyində cəmlənməsinə və nəticədə əmək resursları, mexanizmlərdən istifadənin səmərəliliyini azaldır. Təsərrüfatda iqtisadi sabitlik üçün bir neçə kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı tələb olunur. Bir sahə üçün əlverişsiz iqlim və bazar münasibətləri şəraitində başqa sahələr təsərrüfatın normal fəaliyyətini təmin edə bilirlər. Kənd təsərrüfatında torpaq əsas və təbii istehsal vasitəsidir, sənayedə isə istehsal obyektləri üçün yerdir. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı geniş ərazilərdə həyata keçirilir ki, bu da sənayedə olduğundan fərqli maşınların istifadəsini tələb edir. Bu maşınlar fasilələrlə işlədilir, bir çox sahələrdə iş dövrü qısadır. Ona görə də kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma əsas və əlavə sahələrin inkişafı üzrə aparılır.

Hər hansı bir təsərrüfatda əsas sahəyə məhsul istehsalında ən çox nisbi çəkiyə malik olan, daha gəlirli kənd təsərrüfatı sahəsi aid edilir. Əlavə sahələr məhsul istehsalında az nisbi çəkiyə malik olurlar, təsərrüfatın resurslarından daha tam istifadə etmək, əsas sahənin inkişafı üçün şərait yaratmaq və təsərrüfatda gəliri artırmağa xidmət edirlər. Sahələrin səmərəli uyğunluğu aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: 1. Əmək resursları və maşın traktor parkından il ərzində daha tam və bərabər istifadə etmək; 2. Əsas və əlavə sahələrin ölçülərinin onların səmərəli inkişafını təmin edən həddə saxlamaq; 3. Bitkiçilikdə olan əlavə məhsulların heyvandarlıqda (saman, cecə və s. kimi), heyvandarlığın məhsullarının isə (peyin) bitkiçilikdə istifadə etməklə məhsul

istehsalının yüksəlməsinə nail olmaq; 4. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələr və relyef xüsusiyyətlərindən düzgün istifadə etmək; 5. İl ərzində maliyyə vəsaitlərinin bərabər daxil olması və təsərrüfatın iqtisadi sabitliyini yüksəltməsinə nail olmaq.

İxtisaslaşmanın dərinləşməsinə aşağıdakı amillər təsir edirlər:

- Elmi texniki tərəqqi, xüsusən də dar ixtisaslaşmış, yüksək məhsuldar texnikanın yaradılması;
- Nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı və yaxşılaşması tez xarab olan və daşınması əlverişli olmayan məhsulların istehsal sahələrini genişləndirir;
- Təbii şərait və harada yerləşmə (məsələn iri şəhərlərin yaxınlığı) hansı məhsul istehsal edilməsinə təsir edir və s.

Ərazi üzrə kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma təbii-iqlim, ekoloji, resurs-xammal, iqtisadi, sosial və millitarixi xüsusiyyətlərin təsiri altında formalaşır. Məhz ərazinin təbii potensialından, torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilməsi, istehsal və əmək resurslarına qənaət, əmtəlik məhsul istehsalı ərazicə ixtisaslaşmanın qiymətləndirilməsində təhlil edilir. Ərazinin təbii şəraitinin ixtisaslaşma üçün qiymətləndirilməsində vegetasiya dövründə temperaturların cəmi, yağıntıların həcmi və il ərzində paylanması, ərazinin relyefi, torpağın məhsuldarlığı, tipləri, əkilmə dərəcəsi, tarlaların sahəsi, meliorativ və torpaqqoruyucu vasitələrin olması və s. istifadə olunur. Əkin sahələrinin tərkibinin müəyyənləşdirilməsində təbii amillər əsas rol oynayır. Belə ki, bitkiçilikdə müxtəlif sahələr və müxtəlif heyvandarlıq sahələri təbii şəraitə müəyyən tələbat yaradır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında istehsal istiqaməti, inkişaf səviyyəsi yerləşmə və ixtisaslaşma sənayenin, nəqliyyatın, əhalinin yerləşməsi və s. kimi iqtisadi amillərdən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Hansısa bir ərazidə kənd təsərrüfatı ayrıca sahə kimi deyil, regionun ümumi iqtisadi kompleksinin uyğun istehsal həlqəsi kimi çıxış edir. Bu kompleksin xarakterindən aslı olaraq müəyyən ərazidə kənd təsərrüfatı onun xüsusi tələb və zərurətlərinə tabe ola bilər. Məsələn iri şəhərlərin yaxınlığında şəhəratrafi istehsal sahələri formalaşır. Başqa hallarda isə kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma müəyyən məhsullar üçün əlverişli şəraitdən istifadə edir, yerli tələbatın təsirinə az məruz qalır. Əməliyyat sənaye sahələrinin bir qismi də onları xammalla təmin edən uyğun kənd təsərrüfatı istehsalına əlverişli şərait olan yerlərdə yerləşir və inkişaf edir. Eyni zamanda bu ərazidə yerləşməklə onlar kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasına iqtisadi amil kimi təsir edirlər, istehsalın öz ətraflarında cəmlənməsinə şərait yaradırlar.

Əkində kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkilməsinin ekoloji normaları ixtisaslaşma və cəmlənməni məhdudlaşdırır. Məsələn günəbaxan 8-10 ildən sonra eyni yerdə əkilə bilər. Bu normaya əməl etmədikdə torpağın gücdən düşməsi, alaq otlarının inkişafı, xəstəlik və ziyanvericilərin çoxalması kimi ekoloji pozulma baş verir. Ərazinin əhali ilə məskunlaşması, əmək resursla-

rının mövcudluğu, onların vərdiş və ənənələri, şəhər və sənaye mərkəzlərinin yerləşməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən iri müəssisələrin olması, nəqliyyat vasitələrinin olması və s. kimi amillər isə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasına iqtisadi amillər kimi təsir edirlər. İri şəhərlər böyük istehlak mərkəzləri olmaqla tərəvəzçilik, meyvə və giləmeyvəçilik, südçülük kimi sahələrin yaranmasına şərait yaradırlar.

Bitkiçilikdə məhsul istehsalında təbii amilin səmərəli istifadəsi elmi texniki tərəqqi ilə qırılmaz surətdə əlaqəlidir. ETİ-nin ərazi üzrə ixtisaslaşmaya təsiri aşağıdakı dörd istiqamətdədir: 1. Yeni texniki və texnoloji vasitələr hesabına əvvəllər hansısa məhsul istehsalı üçün istifadə olunmayan təbii resursların əlçatanlığı; 2. Yeni novlərin yaradılması, həmçinin daha az əlverişli təbii şəraitə uyğun xüsusi texnologiyaların ixtisaslaşmaya təsiri; 3. Xüsusi yetişdirmə sahələri və texniki vasitələrlə bitkilərin inkişafındakı xarici təsirlərin tənzimlənməsi; 4. Texnoloji, bioloji və iqtisadi vasitələri özündə birləşdirən təbii zonaların şəraitinə uyğunlaşdırılan intensivləşdirmə sistemi istiqaməti.

İxtisaslaşmada istehsal və istehlak arasında əlaqələndirici həlqə olan nəqliyyat mühüm əhəmiyyət daşıyır. İstehsal xərclərinə daxil olan nəqliyyat xərcləri məhsulların daşınması məsafəsindən asılı olduğundan bu amilin nəzərə alınmaması məhsulun dəyərinin bahalaşmasına səbəb olur. Məhz buna görə də tez xarab olan və daşınması əlverişsiz olan məhsulların istehlakçıların və ya emal müəssisələrinin yaxınlığında yerləşməsi vacibdir.

Əmək ehtiyatları da kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmaya mühüm təsir edir. İşçi qüvvəsinin çatışmaması işlərin vaxtında yerinə yetirilməməsinə, o da öz növbəsində məhsulun itkisinə, məhsuldarlığın azalmasına, keyfiyyətin düşməsinə gətirib çıxarır.

Təsərrüfatın müəyyən dərəcədə ixtisaslaşmasını məhsul istehsalının səviyyəsi, 100 ha kənd təsərrüfatı sahəsinə həm natural, həm də pul ifadəsində məhsul istehsalı, sahələrin sayı, ümumi məhsul istehsalının tərkibi, əsas istehsal vasitələri və kapital qoyuluşunun, əkin sahələrinin tərkibi, heyvandarlıqda 100 ha kənd

təsərrüfatı sahəsinə heyvanların baş sayının sıxlığı ilə xarakterizə edilir. Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma səviyyəsinə görə isə aşağıdakı ixtisaslaşma tiplərini ayırırlar:

1. Dar ixtisaslaşmış təsərrüfatlar. Əsas sahənin ümumi məhsul istehsalında nisbi payı 80-90%-dirsə, bu təsərrüfat dar ixtisaslaşmış təsərrüfat hesab olunur;

2. Dərin ixtisaslaşmış təsərrüfatlar. Bir neçə əsas məhsul istehsalının birlikdə ümumi istehsalda nisbi payı 70-80% olan təsərrüfatlar həmin məhsullar üzrə dərin ixtisaslaşmış təsərrüfat hesab edilir;

3. Çoxsahəli təsərrüfatlar. Belə təsərrüfatlarda əsas məhsulun nisbi çəkisi 50%-ə qədər olur, bir neçə aydın seçilməyən əsas sahələrdən ibarət olur.

Təsərrüfatın ixtisaslaşmasını daha tam ifadə etmək üçün ixtisaslaşma əmsalından (məhsul cəmlənməsi dərəcəsi) istifadə edirlər. İxtisaslaşma əmsalı aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$i = \frac{100}{\sum P(2_n - 1)}$$

Burada 100-bütün sahələrin məsul istehsalının cəmini, P-məhsul istehsalının tərkibində hər bir sahənin nisbi çəkisini, n-məhsulun ən çox istehsal olunan məhsuldan başlayaraq nisbi payının sıra nömrəsidir.

Əgər hesablama nəticəsində alınan əmsal 0,2-dirsə ixtisaslaşma zəif, 0,2-0,4 arasındadırsa orta, 0,4-0,6 arasındadırsa yüksək, 0,6-dan yüksəkdirsə çox yüksək, və ya dərin ixtisaslaşma hesab olunur. Yalnız bir məhsul istehsal edən təsərrüfatlarda əmsal 1,0 olur ki, onları monokultur təsərrüfatlar adlandırırlar (2, s.51).

İxtisaslaşma intensivləşmə ilə sıx əlaqədədir. İxtisaslaşma səmərəli intensivləşmənin əsasında dayanır. Belə ki, məhz məqsədli ixtisaslaşma zamanı ən az xərclərlə maksimal məhsul istehsalına nail olunur. Nə qədər çox ixtisaslaşma üçün imkan vardırsa, bir o qədər də çox xeyri gətirir. Bir biri ilə qarşılıqlı əlaqəli sahələr kompleksinin səmərəli yerləşdirilməsi ixrac üzrə ixtisaslaşmağa da aydın təsir edir

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ивашенко, Г.В. Размещение и специализация региона с учетом межрегиональных продовольственных связей, Новосибирск, 2005, 185 с.2.Коваленко, Н.Я. Экономика сельского хозяйства, М.: Юрлинг, 2004, 384 с.3. Lin U.J. Division of labor in teams // J. of economics & management strategy. – Cambridge, 1997 – Vol. 6, № 2. – P. с. 403-423. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1430-9134.1997.00403.x/abstract>4. Маркс, К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 23, Москва, 1960, 909, с.5. Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. 2-е изд. Том 47. Москва, 1973. – 660, с.6.Маршалл, А. Принципы экономической науки. В 3-х томах [Текст] / Перевод с англ. / Электронная версия, Директ-Медиа, Москва 2012, 2127, с.7.Оболенский, К.П. Теория и практика специализации сельского хозяйства [Текст] / К.П. Оболенский. – М.: Колос, 1975. – 192 с.8.Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народа / Антология экономической классики, – М.: Экономика 1993. – 570 с.

Теоретические основы специализации в сельском хозяйстве

Ш. Г. Ибрагимова

Сейчас в связи с потребностями внутреннего развития экономики и ее вхождения в мировое сообщество остро встала задача полностью использовать производственный потенциал сельского хозяйства и создать условия для

устойчивого, эффективного и конкурентоспособного производства. Дальнейшее развитие производственных отношений, хозяйственного механизма в условиях многоукладной рыночной экономики невозможно без развития и совершенствования специализации сельскохозяйственного производства. Целью исследования является изучение теоретических и методологических основ специализации в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, растениеводство, животноводство, специализация, эффективность, концентрация, размещение, производство.

Theoretical bases of specialization in agriculture

Sh. H. Ibrahimova

Now in connection with requirements of internal development of economy and its entry into the world community the task of potential production of agricultural industry sharply rose completely to use and to create conditions for steady, effective and competitive production. Further development of relations of production, an economic mechanism in the conditions of multistructure market economy is impossible without development and enhancement of specialization of agricultural production. A research purpose is studying of theoretical and methodological bases of specialization in agricultural industry.

Key words: Agricultural industry, crop production, livestock production, specialization, efficiency, concentration, placement, production.

